

19. Yüzyıl Osmanlı Halıcılık Eğitiminde Hereke Fabrika-i Hümayunu Modeli

Hereke Imperial Factory Model in the 19th Century Ottoman Carpet Production Training

Ali Ata Yiğit*

ÖZET

Türk halı sanatının Osmanlı dönemi Altaylardan Anadolu'ya uzanan tarihî süreci ve kültürel birikimi yansıtır. Bu bağlamda devletin ilk dört yüz yıl boyunca devam eden yükselişine paralel olarak, halı sanatı gelişme göstermiş ve çeşitliliği artmıştır. Ancak Batı dünyasında bilim ve tekniğe dayalı olarak gelişen yeni medeniyet, her alanda olduğu gibi Osmanlı sanatlarını da zor durumda bıraktı. Bilhassa sanayi devrimi ile dokumacılık sektörü yeni bir sürece girdiği için, Osmanlı halıcılığı derinden etkilendi. Bu sebeple, 19. yüzyılda sürdürülen modernleşme çabalarına dokumacılık da dâhil edildi.

1843'de Hereke'de açılan fabrika ile dokuma ve halı sanayi teşekkül ettiği gibi, zamanla sektör açısından bir eğitim merkezi hâline geldi. Yürütülen çabalar neticesinde taşrada birçok halıcılık merkezi ortaya çıktı. Verimliliğini yitiren bazı eski merkezler ihya edildi. Kız Sanayi Mektepleri ile Kız Rüştiyelerinde yapılan halıcılık eğitimi desteklendi. Ayrıca halıcılık sanatında başarılı ve üstün hizmetleri olan kimselere, hükûmet tarafından Sanayi Madalyası verildi. Böylece Hereke Fabrika-i Hümayunu merkez alınarak, öğrencilere, erişkinlere, özel teşebbüs personeline halıcılık eğitimi veren, kaliteyi artıran ve istihdam imkânı yaratan bir model oluştu.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Hereke, Halıcılık Eğitimi.

ABSTRACT

Ottoman period of Turkish carpet art reflects cultural accumulation and historical process extending from Altai Mountains to Anatolia. In this context, carpet arts advanced and got diversified paralleling the rise of the state, during its first four centuries. Nevertheless, new civilization of the Western world making progress on the basis of science and technique put Ottoman arts in a difficult position as it did to other fields. Ottoman Carpet production was affected deeply, especially because textile industry entered into a new process with industrial revolution. For this reason, textile was included in modernization attempts sustained in the 19th century.

With the factory established in Hereke in 1843, textile and carpet industry emerged there and Hereke turned into an important training center with regards to the industry. Many carpet production centers were founded in the countryside as a result of these efforts. Some of the older centers that lost productivity were improved. Carpet production training given at Girls' Industrial Schools and Girls' Schools were supported. Furthermore, those who succeeded and performed outstanding services in carpet production art were awarded with Industrial Medal by the government. Thus a model was established on the basis of Hereke Imperial Factory.

This model provided carpet production training to students, adults and private enterprise staff and developed quality and employment levels.

Keywords: Ottoman, Hereke, Carpet Production Training.

* Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü – Giresun, e-posta: atayigit@mynet.com
Assist. Prof. Dr., Giresun University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History.

1. Giriş

Türk halı sanatının Osmanlı öncesine ait olup günümüze intikal eden çok fazla halı bulunmamakla birlikte, tarihî sürecine ışık tutacak ölçüde örnekler vardır. Rudenko tarafından bulunan ve Hunlardan kaldığı düşünülen Pazırık Halısı, bilinen en eski düğümlü halıdır. M.Ö. 3. yüzyılda dokunmuş olabileceği sanılmaktadır.¹ Stein'in Doğu Türkistan'da yapılan kazılarda bulunduğu halı parçaları ise, miladi dönemin en eski örnekleridir. Daha sonra aynı bölgede Le Coq tarafından yapılan araştırmalarda tespit edilenlerle birlikte, bu halı parçalarından en eskisinin üçüncü, en yenisinin altıncı yüzyıldan kaldığı anlaşılmıştır.² 1905 yılında Konya Alaaddin Camiinde bulunan ve Türkiye Selçuklularından kaldığı tespit edilen sekiz halı ise,³ Türk halı sanatının Osmanlı öncesi tarihî sürecini tamamlayan örnekler olmuştur.

Bu noktada hemen belirtmek gerekir ki, Orta Asya Türk Devletlerinden Selçukluya ve Selçukludan Osmanlıya intikal eden halı sanatı, sadece düğümlü dokuma tekniği ile değil, renk, desen ve motifleri ile birlikte bir devamlılık arz etmektedir. Nitekim halı örnekleri üzerinde yapılan incelemelerde, tarih ve coğrafya farklılığına rağmen, birçok benzerliğin olduğu tespit edilmiştir. Haack bu durumu izah ederken, Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya göçleri sırasında dokumalarını ve desenlerini getirdiklerini belirtmektedir.⁴ Kızıoğlu'nun yaptığı araştırmalar ise, bu görüşü doğrulamaktadır.⁵

Türk halı sanatının gelişmesinde Türkiye Selçuklularının önemli bir rol oynadığı açıktır. Türk düğümü ile dokunan ve geometrik motiflerle süslenen halıların yanı sıra, iri kûfi yazılı bordürlerden oluşan halılar, Selçukluya has karakteristik bir özellik kazandırmıştır.⁶ Bununla birlikte Türk halı sanatının

en parlak devri, Osmanlı Devletinin en kudretli olduğu 16. ve 17. yüzyıllar oldu. Bu dönemde tamamen yün malzemeden ve Türk düğümü ile yapılan geleneksel özellikteki halıların yanı sıra, saray halıları adıyla anılan ve İran düğümü ile yapılan, bitki motifli halılar ile bir zenginleşme ve çeşitlenme sağlandı.⁷

Anlaşılabileceği üzere, Türk halı sanatının köklü geçmişi yeniliklere açık bir dinamizm oluşturmaktaydı. Ancak Batı dünyasında bilim ve tekniğe dayalı olarak gelişen yeni medeniyet, sadece beşerî münasebetleri değil, aynı zamanda iktisadi süreçleri de köklü biçimde değiştirdiği için, geleneksel usulde çalışan Osmanlı zanaatçıları zor durumda kaldı. Bilhassa sanayi devrimi ile dokumacılık sektöründe meydana gelen değişimden, Osmanlı halıcılığı büyük ölçüde etkilendi. Öyle ki Batı Anadolu'da gelişmiş bulunan halıcılık sektörü zamanla yabancıların eline geçti. Bu sahada yetişmiş bulunan ustaların önemli bir kısmı ve evinde halı dokumacılığı yapan birçok insan, yabancı firma ve tüccarlar adına iş yapmak durumunda kaldılar. Nitekim Sadaret Mektûbî Kalemî evrakında, Uşak ve Gördes gibi halı ve kilim dokumacılığında isim yapmış kazalarda bile tedbir alınması gerektiğine dair, 1846 yılına ait emirnameler bulunmaktadır.⁸ Ancak Zeki Sönmez, 19. yüzyılın son çeyreğine girilirken Batı Anadolu'da halıcılığın tamamen İngilizlerin tekeline geçtiğini, ipliklerin eğrilmesinden boyanmasına ve halıların dokunmasından ihracatına kadar bütün işlemleri denetimi altına aldıklarını belirtmektedir.⁹

Bu sebeple Osmanlı Devletinin 19. yüzyıl boyunca sürdürdüğü modernleşme çabalarına dokumacılık da dâhil edildi. 1843'de Hereke'de açılan fabrika ile dokuma sanayi gelişme gösterdi ve yeni tekniklerle çeşitli cinsten kumaşlar dokunmaya başlandı. Zamanla halı dokuma üniteleri de devreye girdi ve böylece devlet denetiminde halı sanatı yeniden gelişmeye başladı. Öyle ki önemini yitiren geleneksel halı üretim merkezlerinin, Hereke Fabrika-i Hümayunu öncülüğünde canlanması hedeflendi. Bu sürecin bir tezahürü olsa gerek, 1898, 1899 yıllarında Dâhiliye Nezareti tarafından İsparta'ya yapılan iki tebligatta, Müslüman kadınların Hristiyanlara ait halı tezgâhlarında çalışmasının uygun olmadığı belirtilerek,¹⁰ Müslümanlar tarafından işletilen halı tezgâhlarının kurulması gerektiği bildirildi.¹¹

¹ Pazırık Halısına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Nejat Diyarbekirli, "Pazırık Halısı", *Türk Dünyası Araştırmaları (Türk Halıları Özel Sayısı)*, Sayı 32, İstanbul 1984, s. 1-8; Nejat Diyarbekirli, "The Origin of The Tradition or Carpet Weaving Among Turcic Peoples And The Problem or The Origin of The Carpet Found In Pazyryk In The Altai Region", *Türk Dünyası Araştırmaları (Türk Halıları Özel Sayısı)*, Sayı 32, İstanbul 1984, s. 9-43; Şerare Yetkin, *Türk Halı Sanatı*, 2.bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, Ankara 1991, s. 2; E.Fuat Tekçe, *Pazırık-Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1993; Bekir Deniz, "Orta Asya Türk Halı ve Düz Dokuma Yaygıları", *Türkler*, Cilt IV, Ed.:H.C.Güzel, K.Çiçek, S.Koca, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2002, s. 198-207.

² Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, 2.bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 1989, s. 342.

³ Kurt Erdmann, *Der Türkische Teppich Des 15. Jahrhunderts / 15. Asır Türk Halısı*, (Almanca ve Türkçe metin), Türkçesi: H. Taner, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul (Tarihsiz), s. 92-103; Yetkin, *age.*, s. 7-17; Bekir Deniz, "Anadolu-Selçuklu Dönemi Halı ve Düz Dokuma Yaygıları", *Türkler*, Cilt VII, Ed.: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2002, s. 925-926.

⁴ Hermann Haack, *Doğu Halıları*, Çev.: Neriman Girişken, Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara 1975, s. 50.

⁵ Neriman Görgünay-Kızıoğlu, *Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Yanışlar (Motifler)*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2001, s. 23-325.

⁶ Ş. Yetkin, *age.*, s. 8.

⁷ Ş. Yetkin, *age.*, s. 116-117.

⁸ BOA, Sadaret Mektûbî Kalemî Evrakı (A.MKT), D. No: 40, G. No: 51, 27 Rebiyülahir 1262 (24 Nisan 1846); BOA, A.MKT, D. No: 42, G.No: 22, 20 Cemaziyülevvel 1262 (16 Mayıs 1846); BOA, A.MKT, D. No: 47, G. No: 47, 7 Şaban 1262 (31 Temmuz 1846).

⁹ Zeki Sönmez, "Batı Anadolu Türk Halıcılığının 19. Yüzyıldaki Durumu Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları (Türk Halıları Özel Sayısı)*, Sayı 32, İstanbul 1984, s. 100.

¹⁰ BOA, Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemî Evrakı (DH.MKT), D.No: 2107, G. No: 141, 3 Cemaziyülevvel 1316 (19 Eylül 1898).

¹¹ BOA, DH.MKT, D. No: 2179, G. No: 9, 6 Zilkade 1316 (18 Mart 1899).

2. Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi

Fabrika-i Hümayunlar, endüstri alanında sağlanan gelişmeleri ve 19. yüzyıl boyunca sürdürülen yenileşme çabalarını yansıtır. Daha evvel Yeniçeri Ocağı imalathaneleri ve çalışanları için *kârthane*, *kârhaneliler*, *kârhan-i hazret-i ağa* ve *kârthane-i teğeltici* tabirleri kullanılırdı. Ayrıca zanaat erbabı *ehl-i hiref* olarak anılırdı ve aynı adla çalışan bir teşkilat vasıtasıyla ordu ile sarayın ihtiyaçları karşılanırdı. Bu adlandırmalar aynı zamanda üretimin küçük ve basit aletlerle gerçekleştirildiğini de ifade etmektedir. Ancak endüstri niteliği taşıyan ve devlet eliyle kurulan tesisler *kârthane-i âmire* olarak adlandırılmaktaydı. Bu bağlamda Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire en eski örnekler olmaktadır. Nitekim 19. yüzyılda kâğıt ve çuha üretim tesislerine de aynı mantıkla *kârthane-i âmire* denilmiştir.

Fabrika-i Hümayunlar, büyük ölçüde Avrupa'dan ithal edilen makine ve teçhizatlar ile kuruldu. Ayrıca Avrupalı mühendisler, teknisyenler, ustalar ve işçiler çalıştırıldı. Böylece bu fabrikaların bir taraftan üretim yapması, diğer taraftan usta-çırak ilişkisini sağlayan bir eğitim merkezi hâline gelmesi amaçlandı. Kaldı ki yeni bilgi ve teknikleri öğrenmek üzere Avrupa'ya öğrenci de gönderilmekteydi.¹² Fabrika-i Hümayunların Hazine-i Hassa'ya bağlı olması ise, bütün bu işlerin organize edilmesini ve finansman işini kolaylaştırmaktaydı.

Fabrika-i Hümayunlar içinde Hereke Dokuma Fabrikası daha önemli bir konumda bulunuyordu. Çünkü ordu ve sarayın ihtiyaç duyduğu mamuller arasında kumaş ve diğer dokumalar büyük bir yekûn oluşturmaktaydı. Öte yandan çağın özelliğine uygun bir teknik ve kaliteyle bu ihtiyaçların karşılanması ve dışa bağımlılığın ortadan kalkması hedeflendiği için, Hereke'deki gelişmeler dikkat çekici oldu. Elde edilen bilgilere göre, bu fabrika Sultan Abdülmecid döneminde mali ve iktisadi işlerde önemli roller oynayan ve İzmit'teki Çuha Fabrikasının yapımını üstlenen Ohannes ve Boğos Dadyan kardeşler tarafından 1843 yılında kuruldu. Ancak, gerekli olan malzeme ve masraflar Serasker Rıza Paşa'nın bilgisi dâhilinde İzmit Fabrikasına ayrılan bütçeden karşılanmıştı. Bu durum padişah tarafından öğrenildiği ve İzmit'e yaptığı gezide yerinde tespit edildiği için 1845'te padişah adına ferağ etmek durumunda kaldılar.¹³ Nitekim Ahmed Lûtfi Efendi, bu gezinin aynı zamanda teftiş amaçlı olduğunu, Rıza Paşa'nın daha sonra görevinden alındığını ve İstanbul'dan uzaklaşması için Hudâvendigâr'a

(Bursa) vali tayin edildiğini belirtmektedir.¹⁴ 26 Ekim 1845 tarihli belgede ise, Serasker-i sabık Rıza Paşa'nın Hereke'de inşa ettiği bez fabrikasını padişaha bıraktığı zikredilmektedir.¹⁵ Dolayısıyla yapılan ferağ işleminin müsadereyi yansıtan bir durumun olmadığı, sadece Hazine-i Hassaya ait mülkün gerçek sahibi adına tescilinin gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Hereke Fabrikasının ilk binası 1878 yılında çıkan yangın¹⁶ ve bu yangına bağlı olarak yapılan onarımlar¹⁷ ile sonraki yıllarda yapılan genişletme çalışmaları¹⁸ neticesinde önemli ölçüde değişikliğe uğramış ve günümüze intikal etmemiştir. Ancak, Yıldız Sarayı Albümlerinde bulunan fotoğrafı ile mimari özellikleri tespit edilebilmiştir. A.Batur, S.Batur'un tasvirine göre; bina bodrum üzerine iki katlı, dikdörtgen planlı ve masif görünümlüdür. Basık kemerli ve dizi halinde büyük pencerelerden oluşan, tamamen düz ve yalın bir cephe düzeni vardır. Binanın köşeleri ve saçak altı, taş bordürle çevrilidir.¹⁹

Hereke Fabrika-i Hümayunu, Hazine-i Hassa adına yetkili olup koordinasyon ve denetleme görevini ifa eden bir müdür tarafından idare edilmekteydi. İdari ve teknik kadroda görev alanlar ise, liyakatleri ile temayüz etmiş kişilerdi. Nitekim üstün hizmet ve başarılarından dolayı terfi eden, madalya ve nişan alan çok sayıda görevli bulunuyordu.²⁰ Fabrikada planlama ve

¹⁴ Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, Cilt VIII, Eski Yazıdan Aktaran: Yücel Demirel, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayını, İstanbul 1999, s. 1191, 1270, 1271.

¹⁵ BOA, İradeler-Dâhiliye (İ.DH), D. No:111, G. No: 5604, 24 Şevval 1261 (26 Ekim 1845).

¹⁶ BOA, DH. MKT, D. No:1324, G.No: 34, 29 Şaban 1295 (28 Ağustos 1878).

¹⁷ BOA, Yıldız Perakende Evrakı, Hazine-i Hassa Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HH), D. No: 6, G.No: 55, 26 Ramazan 1297 (1 Eylül 1880); BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), D. No: 7, G. No: 74, 4 Zilhicce 1298 (28 Ekim 1881).

¹⁸ BOA, Y.MTV, D.No: 15, G.No: 7, 21 Ramazan 1301 (15 Temmuz 1884); BOA, Y.MTV, D.No: 15, G. No: 30, 19 Şevval 1301 (12 Ağustos 1884); BOA, Y.MTV, D.No: 15, G. No: 69, 11 Zilhicce 1301 (2 Ekim 1884); BOA, Y.MTV, D.No: 15, G.No: 92, 22 Zilhicce 1301 (13 Ekim 1884); BOA, Y.PRK. HH, D.No: 14, G. No: 53, 28 Muharrem 1302 (17 Kasım 1884); BOA, Y.MTV, D. No: 79, G. No: 40, 6 Zilhicce 1310 (21 Haziran 1893).

¹⁹ Afife Batur, Selçuk Batur, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayunlar", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, 14-18 Eylül 1981*, İTÜ Yayını, İstanbul 1981, s. 336.

²⁰ Söz konusu personelin kimlik bilgileri ve aldıkları ödüller için bkz. BOA, İ.DH, D.No:1001, G.No: 79104, 21 Zilhicce 1303 (20 Eylül 1886); BOA, İrade Taltifat (İ.TAL), D.No: 13, G.No: 1310/B-008, 3 Recep 1310 (21 Ocak 1893); BOA, İ.TAL, D.No: 36, G.No: 1311/R-119, 7 Rebiyülahır 1311 (18 Ekim 1893); BOA, İ.TAL, D.No:46, G.No: 1311/N-017, 8 Ramazan 1311 (15 Mart 1894); BOA, İ.TAL, D.No: 58, G.No: 1312/M-150, 22 Muharrem 1312 (26 Temmuz 1894); BOA, İ.TAL, D.No: 84, G.No: 1313/Ra-064, 24 Rebiyülevvel 1313 (14 Eylül 1895); BOA, İ.TAL, D.No: 85, G.No: 1313/Ra-114, 24 Rebiyülevvel 1313 (14 Eylül 1895); BOA, İ.TAL, D.No: 88, G.No: 1313/B-28, 7 Recep 1313 (24 Aralık 1895); BOA, İ.TAL, D.No: 94, G.No: 1313/L-101, 22 Şevval 1313 (6 Nisan 1896); BOA, İ.TAL, D.No: 157, G.No: 1316/B-057, 3 Recep 1316 (17 Kasım 1898); BOA, İ.TAL, D.No: 254, G.No: 1319/Ra-117, 10 Rebiyülevvel 1319 (27 Haziran 1901); BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), D.No: 1684, G.No: 126277, 17 Rebiyülevvel 1319 (4 Temmuz 1901); BOA, İ.TAL, D.No: 280, G.No: 1320/Ra-118, 8 Rebiyülevvel 1320 (15 Haziran 1902).

¹² Meselâ, 1834-1836 arasında dönüşlerinde Tophane-i Âmire'de ve ona bağlı fabrikalarda görevlendirilmek üzere Londra, Paris ve Viyana gibi Avrupa'nın büyük şehirlerine tahsil için devlet tarafından öğrenci gönderilmiştir. Bkz. Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, TTK Yayını, Ankara 2004, s. 7.

¹³ *Türk Ansiklopedisi*, "Hereke Fabrikası", Cilt XIX, MEB Yayını, Ankara 1971, s.179-180; Önder Küçükerman, *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası*, Sümerbank Yayını, İstanbul 1987, s. 47.

üretimi birlikte sürdüren, pazar oluşturan ve bunun için ilgili kurumların katılımını sağlayan bir sistemin kurulduğu anlaşılmaktadır. Fabrikanın zamanla piyasaya açılarak ticari bir kuruluş haline gelmesi ve aynı zamanda halıcılık sektörü için bir eğitim merkezine dönüşmesi, kurulan sistemin ne kadar başarılı olduğunu yansıtmaktadır. Nitekim Hereke mamulleri arınan bir marka haline gelmiş, yurt içi ve yurt dışında açılan sergilerde birçok ödül kazanmıştır.²¹

Şu var ki, Hereke Fabrikası öncelikli olarak bez ve kumaş dokumak üzere inşa edilmişti. Ancak, zamanla yeni üniteler ilave edilmiş ve ürün çeşitliliği sağlanmıştır. İlk olarak 50 tezgâhta pamuklu, 25 tezgâhta ipekli dokumalar üretilmekteydi. Fakat 1850 yılında pamuklu tezgâhları Zeytinburnu'nda bulunan fabrikaya taşınmış, buna mukabil sarayın ihtiyaç duyduğu ipekli canfeslerle, ipekli döşemelikleri dokumak üzere 100 tane jakarlı el tezgâhı kurulmuştur. Daha sonra Sivas, Lâdik ve Manisa'dan ustalar getirilerek halıcılık için hazırlıklar yapılmış ve 1891'de 100 tezgâhla halı üretimine geçilmiştir. 1902 yılında ise çuha, şayak ve iplik üniteleri açılmış ve yünlü dokumalar üretilmiştir.²² Böylece Hereke Fabrika-i Hümayunu daha da büyümüş, nitelikli elemanlara duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu sebeple Hereke Fabrikasında çalışmayı özendirmek ve çalışanları teşvik etmek için, maaş ve yevmiyeler üzerinden -gelir vergisi olan- temettü vergisi alınmamıştır.²³

3. Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun Halıcılık Sektörü İçin Eğitim Merkezi Hâline Gelmesi

Osmanlı'da ilk büyük sanayi tesislerinin devlet tarafından kurulduğu bilinmektedir. Bu tesisler önce askerî sebeplerle, sonra sarayın ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla ve son olarak ticari mülhazalarla kurulmuştur.²⁴ Hiç şüphesiz Hereke Fabrika-i Hümayunu da Türkiye'nin dokumacılık alanındaki ilk büyük tesisidir. Kuruluşundan itibaren pamuklu, ipekli ve yünlü dokumalarda oluşturduğu ve mütemadiyen geliştirdiği kalitesiyle uluslararası bir marka hâline gelmiş olması ve eski örneklerinin müzelerde kıymetli eserler arasında yer alması söz konusu büyüklüğü ortaya koymaktadır. Konumuz açısından önemli olan tarafı ise, kuruluşundan yarım asır sonra başladığı halı üretiminde kısa zamanda isim yapması ve

daha da büyük hâle gelmesidir. Bu durum 19. yüzyılın başından itibaren halı piyasasını elinde tutan yabancı şirketler karşısında sağlanan iktisadi bir başarı olduğu kadar, Türk halı sanatının gelişimi açısından da önem arz etmektedir. Hemen belirtmek gerekir ki, Hereke adı hem ipek hem de yünlü halılarda sağlanan incelik ve düğüm sayısı ile ünlenmiştir.

En önemlisi Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun halıcılık sektörü açısından bir eğitim merkezi hâline gelmiş olmasıdır. Öyle ki ilk ustalarını halı sanatının geliştirdiği Anadolu şehirlerinden almış, bilahare Anadolu şehirlerine usta yetiştirmeye ve kalite kontrolü sağlamaya başlamıştır. Böylece sektörün geleceği açısından bir kan dolaşımı sağlandığını söylemek mümkündür. Bu model mali, ticari ve teknik şartları değerlendiren bir idari yapının kurulması neticesinde; kendi personelini yetiştiren, öğrencilere, erişkinlere, özel teşebbüs personeline halıcılık eğitimi veren, kaliteyi artıran ve istihdam imkânı yaratan örnek bir uygulamadır.

Hereke'de geliştirilen modelin gerisinde mesleki ve teknik öğretimi geliştirmeyi amaçlayan bir devlet politikası olduğu ve bu bağlamda Maarif Nezareti'nin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1891 yılında Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda halı üretimine geçilirken, aynı zamanda Kız Sanayi Mekteplerinin ıslahı için çalışmalar yapılmış ve ders programları yeniden tanzim edilerek, yatılı kısımların beşinci ve altıncı sınıfları için haftada ikişer ders, yedinci sınıfları için haftada beş ders olmak üzere *halıcılık dersi* konulmuştur. Dersin içeriğinde yün ditmek, taramak, bükmek ve dokumak usullerinin öğretileceği belirtilmektedir.²⁵ Zaten bu okulların programında mesleki dersler ağırlıklı olarak biçki-dikiş ve nakış derslerinden oluşmakta ve daha çok yoksul aile kızları ile öksüz ve/veya yetim olanlar yatılı okumaktaydılar.²⁶ Bu okullarda halıcılık dersini vermek üzere Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda halıcılık sanatını öğrenip ustalık belgesi alanların görevlendirilmiş olmaları ise, devlet politikasını yansıtmaması bakımından son derece önemlidir. Meselâ ustalık belgesi alan Mehmet Galip Efendi, 18 Ocak 1900 tarihinde Kastamonu Sanayi Mektebine halı dokumacılığı öğretmeni olarak tayin edilmiştir.²⁷ Bu noktada ilave etmek gerekir ki, Hereke'de halıcılık sanatını öğrenenler usta-çırak ilişkisine dayalı geleneksel usulün ötesinde doğrudan öğretmenler tarafından yetiştirilmekteydiler. Zaten fabrikanın üst düzey personeli çoğunlukla öğretmenlerden oluşmaktaydı. Değişik vesi-

²¹ BOA, Y.MTV, D.No:106, G.No: 100, 19 Rebiyülahır 1312 (20 Ekim 1894); BOA, BEO, D.No:1431, G.No: 107293, 15 Ramazan 1317 (17 Ocak 1900); Küçükerman, *age.*, s.143-153.

²² *Türk Ansiklopedisi*, agm., s.179-180; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayını, Ankara 1994, s. 63-64; Küçükerman, *age.*, s. 47.

²³ Söz konusu vergi muafiyetine yönelik yazışmalar için bkz. BOA, Y.MTV, D.No: 198, G.No: 90, 20 Ramazan 1317 (22 Ocak 1900); BOA, Y.MTV, D.No: 199, G.No: 36, 11 Şevval 1317 (12 Şubat 1900); BOA, İradeler-Hususi Belgeler, D.No: 81, G.No: 1317/Za-48, 27 Zilkade 1317 (29 Mart 1900); BOA, BEO, D.No:1474, G.No: 110546, 22 Zilhicce 1317 (23 Nisan 1900); BOA, BEO, D.No:1489, G.No: 111618, 21 Muharrem 1318 (21 Mayıs 1900).

²⁴ Eldem, *age.*, s. 62.

²⁵ Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcrata*, Matbaa-i Âmiri, İstanbul 1338, s. 270, 282-283.

²⁶ BOA, Maarif Nezareti Mektûbî Kalemî Evrakı (MF.MKT), D.No:213, G.No: 63, 19 Muharrem 1312 (23 Temmuz 1894).

²⁷ BOA, DH.MKT, D.No: 2297, G.No: 85, 16 Ramazan 1317 (18 Ocak 1900). Aynı yıl bu okulda halıcılık sanatının gelişmesi için ihtiyaç duyulan giderleri karşılamak üzere, piyango tertiplenmesine izin verilmiştir; BOA, DH.MKT, D.No: 2346, G.No: 121, 18 Muharrem 1318 (18 Mayıs 1900); BOA, DH.MKT, D.No: 2364, G.No: 100, 26 Safer 1318 (25 Haziran 1900).

lelerle belgelerde adı geçen öğretmenlerden bazıları şunlardır: Muallimbaşı Süleyman Efendi. Muallim-i evvel Çırağbaşı Eşref Efendi, Mehmet Feyzi Efendi, Musa Efendi. Muallim-i sani Tefvik Efendi. Boya Muallimi Hüseyin Hüsnü Efendi, Hacı Feyzullah Efendi. Kaliçe Muallimesi veya usta öğretici konumunda bulunanlar ise, Melek Hanım, Sabiha Hanım, Fahriye Hanım, Emir Ayşe Hanım, Komlalı Ayşe Hanım, Arap Fatma Hanım, Enko Hanım, Konike Hanım, Atmaysa Hanım, Sivasidiye ve Eftalya Hanım.²⁸

Kız Sanayi Mekteplerinde yürütülen programın başarılı sonuçlar vermesi üzerine, uygulamanın yaygınlaştırılması ve daha kapsamlı olması maksadıyla bazı Kız Rüştüyelerinde halıcılık bölümü açılmıştır. Bunun için Adana Kız Rüştüyesinde tören yapıldığı Maarif Nezareti Mektûbî Kalemî evrakında belirtilmektedir.²⁹ Halıcılık bölümü bilahare Bitlis, Karahisar-ı Sahib (Afyon) ve daha başka Kız Rüştüyelerinde de açılmış,³⁰ yapılan ilanlarla³¹ katılımın artması sağlanmış ve böylece kendi kendini besleyen, geliştiren bir sistem kurulmuştur. Başka bir deyişle, Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda halıcılık sanatını öğrenip ustalık belgesi alanlar kız sanayi mekteplerine halıcılık öğretmeni olarak tayin edilirken, bu mekteplerden halıcılık derslerini alan mezunlar da kız rüştüyelerinin halıcılık bölümüne öğretmen olarak tayin edilmişlerdir. Meselâ Kız Sanayi Mektebi mezunu Hatice Hanım, halı ustası maaşı almak kaydıyla Konya Kız Rüştüyesine muallime-i sani olarak atanmıştır.³² Ayrıca bilgi ve tecrübesiyle mesleğinde ilerlemiş bulunanlardan da istifade edilmiştir. Nitekim Sivas'tan Anna Hanım'ın Bitlis Kız Rüştüyesine atanması böyle bir örnektir.³³

Bir sonraki aşama olarak doğrudan sanat eğitimi üzerinde durulmuş ve halıcılık bölümü mezunlarının yüksek öğrenime yönlendirilmesi hedeflenmiştir. Zira halıcılığın meslek olarak canlandırılması ve iktisadi bir değer yaratılmasının yanı sıra, sanat açısından da gelişmesi amaçlanmıştır. Bu sebeple halıcılık eğitimi alan rüştüye mezunlarının sayısı bakımından bilinmesi ve gerektiğinde değerlendirilmeleri için Sanayi-i Nefise Mektebine bilgi verilmiştir. Hatta mezunlara verilmek üzere hazırlanan şahadetnamelerin bir sureti de

Sanayi-i Nefise Mektebine gönderilmiştir.³⁴ Şu var ki, o yıllarda Sanayi-i Nefise Mektebine kız öğrencilerin kabul edilmesi pek kolay değildi. Kadınların her kademe eğitimini savunan görüşler ancak, ikinci Meşrutiyetle güç kazandığı için aradan yıllar geçti. Zaten 1 Eylül 1869 tarihinde yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesine³⁵ göre, rüştüyeler kuruluş yıllarında olduğu gibi yüksek öğrenime değil, lise seviyesindeki idadilere öğrenci gönderebilmekteydi. Kızlar için idadi seviyesinde bir okul ise, 1881'de açılabilmiş ve iki yıl sonra kapatılmıştır. Tekrar açılması ancak ikinci Meşrutiyet yıllarında mümkün oldu ve böylece kızlar için yüksek öğrenimin ve Sanayi-i Nefise Mektebinin yolu açıldı. Yine de muhtemel tepkilere karşı kızlara mahsus bir düzenleme yapıldı. Nitekim Faik Reşit Unat, ikinci bir okul olarak 14 Kasım 1914 tarihinde resim ve heykel bölümleri ile İnas Sanayi-i Nefise Mektebinin açıldığını belirtmektedir.³⁶ Hereke Fabrika-i Hümayunu için halıcılık tahsilinden gelen ressamın yetişmesi ise, son derece önemliydi. Zira pek fazla ressam bulunmuyordu ve halıcılık geçmişi olan kadın ressam hiç yoktu. Nitekim tespit edilebilen belgelerde fabrikada istihdam edilmiş olan ressamlardan sadece Serressam Tomas Efendi, Ressam Yorgaki Efendi, Ofsan Efendi ve Resim Memuru Mehmet Efendi'nin adları geçmektedir.³⁷

Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun halıcılık sektörü için bir eğitim merkezi hâline geldiğini ortaya koyan bir başka uygulama ise, erişkinlere ve özel sektör personeline eğitim vermesidir. Bu alanda sağlanan birikim dikkat çekicidir. Zira 1891 yılında ihtiyaç duyulan ustalar Sivas ve Manisa gibi illerden temin edilirken, beş yıl sonra aynı illere usta yetiştirilmeye başlanmıştır. Nitekim Dâhiyle Nezaretine ait 3 Ağustos 1896 tarihli bir belgede, Hereke Fabrikasında halı dokuma eğitimi görmek üzere Sivas'tan Karelkeyan Mıgırdıç Efendi'nin getirildiği belirtilmektedir.³⁸ Bir başka belgede ise, halis boyalarla daha kaliteli yün ve ipek seccadeler üretebilmek için Kayseri'den gelen Mehmet Efendi ile Simon Anastas'ın, boyacılık eğitimini başarıyla tamamlayıp şahadetnamelerini aldıkları zikredilmektedir.³⁹ Yine Kayseri'den daha başka ustaların da eğitim aldıkları⁴⁰ ve çok sayıda öğrencinin ge-

²⁸ Söz konusu isimlerin geçtiği belgeler, mükerrer olmaması için ayrıca zikredilmemiştir.

²⁹ BOA, MF.MKT, D.No: 431, G.No: 5, 17 Şaban 1316 (31 Aralık 1898).

³⁰ BOA, MF.MKT, D.No: 539, G.No: 52, 15 Şaban 1318 (8 Aralık 1900); BOA, MF.MKT, D.No: 550, G.No:5, 16 Zilhicce 1318 (6 Nisan 1901); BOA, MF.MKT, D.No: 568, G.No: 47, 24 Rebiyülevvel 1319 (11 Temmuz 1901).

³¹ BOA, MF.MKT, D.No: 668, G.No: 15, 10 Recep 1320 (13 Ekim 1902).

³² BOA, MF.MKT, D.No: 399, G.No: 40, 19 Muharrem 1316 (9 Haziran 1898).

³³ BOA, MF.MKT, D.No: 681, G.No: 61, 29 Şewal 1320 (29 Ocak 1903).

³⁴ BOA, MF.MKT, D.No: 621, G.No: 26, 6 Muharrem 1320 (15 Nisan 1902).

³⁵ Mahmud Cevat, *age.*, s. 469-510.

³⁶ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, MEB Yayını, Ankara 1964, s.80-a.

³⁷ BOA, Şûra-yı Devlet-Tekâüd, D.No: 937, G.No: 87, 23 Cemaziyülevvel 1313 (11 Kasım 1895); Söz konusu isimlerin geçtiği diğer belgeler, mükerrer olmaması için ayrıca zikredilmemiştir.

³⁸ BOA, Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M.), D.No: 11, G.No: 57, 23 Safer 1314 (3 Ağustos 1896).

³⁹ BOA, DH.MKT, D.No: 2169, G.No: 80, 12 Şewal 1316 (23 Şubat 1899).

⁴⁰ BOA, DH.MKT, D.No: 2309, G.No: 70, 22 Şewal 1317 (23 Şubat 1900).

rek boyacılık tekniği, gerek ipek ve yün seccade ile halı dokumacılığı için Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda eğitim gördükleri⁴¹ ve böylece Kayseri'de büyük bir gelişme sağlandığı resmî kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁴²

Erişkinlere ve özel sektör personeline yönelik eğitim programları, Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muame-lat ve Islahat Komisyonu tarafından Hereke Fabrika-i Hümayunu ile yapılan işbirliği neticesinde gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca mahallî idareler tarafından yapılan talepler de değerlendirilmiştir. Meselâ Kırşehir'de halı ve seccade dokumacılığının gelişmesi ve halis boya imalatının yapılması için Hereke Fabrikasından usta gönderilmesi talebine, Kayseri'den usta göndermenin mümkün olduğu, Hereke'de ise usta yetiştirilebileceği cevabı verilmiştir.⁴³ Ayrıca Kırşehir'de halıcılık sanatının gelişmesi için ilgili birimler uyarılmıştır.⁴⁴ Bunun üzerine müsabaka usulü halıcılık sergisi açılmasının uygun olup olmayacağı sorulmuş ve olumlu cevap verilmiştir.⁴⁵

Hereke Fabrika-i Hümayunu ile Maarif Nezareti arasında sağlanan işbirliğinin fabrika açısından en önemli sonucu ise, tahsile dayalı olarak kendi personelinin yetiştiren bir sistemi kurmuş olmasıdır. İptidai ve Rüştüye kısımlarından oluşan Hereke Fabrika-i Hümayunu Mektebi, öncelikle personel çocukları için açılmış ve buradan mezun olanların başarı ve yeteneklerine göre fabrikada istihdam edilmeleri veya üst bir okula yönlendirilmeleri amaçlanmıştır. Bu bağlamda eğitim faaliyetlerine özel bir önem verilerek, başarının teşvik edildiği ve istenilen sonuçların alındığı anlaşılmaktadır. Nitekim dönem sonu imtihanlarında üst düzey görevlilerin bulunması bir memnuniyeti ifade etmektedir. Meselâ iptidai öğrencilerinin böylece bir imtihanına Maarif Meclisi Kalemî Hulefasından Kemal Efendi katılmıştır.⁴⁶ Öte yandan görev yapan bazı öğretmenler, üstün başarı sağladıkları için maddalya, nişan ve maddi ödüllerle taltif edilmişlerdir.⁴⁷ Yine çok sayıda öğrenciye üstün başarılarından dolayı, *zîkr-i cemil varakası* denilen ödül belgesi ve hediyeler verilmiştir.⁴⁸ Çok sayıda personel çocuğu ise fabrika-

da istihdam edilmiştir.⁴⁹ Hatta bazıları baba mesleğini devam ettirmek üzere aynı birime alınmıştır. Boya muallimi Feyzullah Efendi'nin oğlu Salim Efendi'nin boya muallimi muavini olması gibi.⁵⁰

Şu hususu da ilave etmek gerekir ki, Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun halıcılık sektörü için eğitim merkezi hâline gelmiş olması aynı zamanda kalite kontrolü imkânı vermiştir. Bilhassa belgelerde *halis boya* olarak ifade edilen *kök boyaların* yerine, *anilin* ve *nitrit dosod* içerikli boyaların kullanılmasına karşı çıkmış, bu tip boyaların *kalp boya* olduğu belirtilerek, Hereke'de uygulanan usul ve esasların ölçü alınması için çaba sarf edilmiştir. Hatta Dâhiliye Nezaretine bilgi verilerek, söz konusu maddelerin ithalinin önlenmesi ve kullanılmasının yasaklanmasına çalışılmıştır. Nitekim Dâhiliye Nezaretinin konuyla ilgili yaptığı yazışmalarda, bu mesele üzerinde hassasiyetle durulduğu anlaşılmaktadır. Meselâ, Uşak dokumalarında kullanılan yün ipliklerin kök boya ile boyatılması, dokunan halıların belediye damgalı arşın ile ölçülmesi;⁵¹ Konya, İsparta, Nevşehir, Ürgüp, Bor ve Sille'de imal edilen halılara rağbetin arttırılması için kullanılan malzeme ve işçilik konusunda hata ve eksikliğe müsaade edilmemesi önemle belirtilmiştir.⁵² Ayrıca Kayseri tüccarından Kuyumcuyan Karabet'in Avrupa'dan ithal etmek istediği boya maddelerinin uygun olmadığı ve Kayserili ustalara Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda öğretilen usule göre imalata devam edilmesi gibi uyarılar yapılmıştır.⁵³ En ilginç ise, Kayseri'de dokunarak ihraç için sevk edilen ipek ve yün seccadelerde halis boya kullanıldığını göstermek üzere, mühürlü kurşun takılması ve mühürlü olmayan seccadelerin gümrükten geçişine izin verilmemesi yönündeki karardır.⁵⁴ Kayseri'den gelen istek ve şikâyetlerde ise, halıcılık sektöründe işçi sayısı ve ücretleri konusunda ortaya çıkan tekelleşmenin önlenmesi, kalp boya, çürük iplik ve yabancı ipek kullanılmasının engellenmesi gibi hususlar yer almaktadır.⁵⁵ Hiç şüphesiz kalitenin korunmasına yönelik olan bu çabaların gerisinde, resmî niteliği ve mamullerinin kabul gören ka-

⁴¹ BOA, DH.MKT, D.No: 2217, G.No: 3, 20 Safer 1317 (30 Haziran 1899).

⁴² BOA, DH.TMIK.M., D.No: 92, G.No: 32, 24 Rebiyülahir 1318 (21 Ağustos 1900).

⁴³ BOA, DH.MKT, D.No: 2104, G.No:118, 24 Rebiyülahir 1316 (11 Eylül 1898).

⁴⁴ BOA, DH.MKT, D.No: 2150, G.No: 41, 5 Şaban 1316 (19 Aralık 1898).

⁴⁵ BOA, DH.MKT, D.No: 2189, G.No: 23, 1 Zilhicce 1316 (12 Nisan 1899).

⁴⁶ BOA, MF.MKT, D.No: 412, G.No: 5, 29 Rebiyülevvel 1316 (17 Ağustos 1898).

⁴⁷ BOA, İ.DH, D.No:1204, G.No: 94254, 25 Rebiyülahir 1308 (8 Aralık 1890); BOA, İ.TAL, D.No: 258, G.No: 1319/Ca-090, 20 Cemaziyülevvel 1319 (4 Eylül 1901); BOA, MF.MKT, D.No: 950, G.No: 14, 5 Recep 1324 (25 Ağustos 1906).

⁴⁸ BOA, MF.MKT, D.No: 413, G.No: 34, 15 Rebiyülahir 1316 (2 Eylül 1898); BOA, MF.MKT, D.No: 465, G.No: 53, 2 Cemaziyülevvel

1317 (8 Eylül 1899); BOA, MF.MKT, D.No: 522, G.No: 20, 30 Rebiyülevvel 1318 (28 Temmuz 1900); BOA, MF.MKT, D.No: 578, G.No: 14, 28 Cemaziyülevvel 1319 (12 Eylül 1901).

⁴⁹ BOA, Hazine-i Hâssa Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri (HH. SAİD.d.), D.No: 5, G.No: 23; BOA, HH.SAİD.d., D.No: 4 G.No: 385; BOA, HH.SAİD.d., D.No: 5 G.No: 301.

⁵⁰ BOA, HH.SAİD.d., D.No: 5, G.No: 33.

⁵¹ BOA, DH.MKT, D.No: 2050, G.No: 106, 21 Recep 1310 (8 Şubat 1893).

⁵² BOA, DH.MKT, D.No: 2196, G.No: 115, 23 Zilhicce 1316 (4 Mayıs 1899).

⁵³ BOA, DH.MKT, D.No: 2357, G.No: 81, 12 Safer 1318 (11 Haziran 1900).

⁵⁴ BOA, DH.MKT, D.No: 2122, G.No: 43, 7 Cemaziyelahir 1316 (23 Ekim 1898).

⁵⁵ BOA, DH.MKT, D.No: 829, G.No: 24, 24 Zilhicce 1321 (12 Mart 1904).

litesiyle Hereke Fabrika-i Hümayunu ve orada yetiştirilen halı ustaları ile öğretmenleri bulunmaktadır.

4. Sonuç

Batı dünyasında bilim ve tekniğe dayalı olarak gelişen yeni medeniyet, iktisadi ve sosyal hayatı köklü biçimde değiştirmiş, el becerisine dayanan ve basit aletlerle yapılan imalatın yerine, makinelerle yapılan üretimi hâkim kılmıştı. Böylece birim maliyetini düşüren ve kesintisiz üretim imkânı sağlayan fabrikalar karşısında, geleneksel usulde çalışan Osmanlı zanaatkarları çok fazla mukavemet edemediler. Bilhassa dokumacılık sektöründe yer alanlar, en önce ve en çok etkilenen grup oldu. Zamanla halıcılık dâhil dokuma sektörü yabancıların eline geçti. Bu sebeple Osmanlı Devletinin 19. yüzyıl boyunca sürdürdüğü modernleşme çabalarına dokumacılık da dâhil edildi. Zaten yeni ordu kurulduğu ve devlet teşkilatı yeniden düzenlendiği için talep artışı meydana gelmişti. Denilebilir ki, devlet öncülüğünde sanayileşme politikası böylece doğdu ve bu meyanda Fabrika-i Hümayunlar kuruldu.

Fabrika-i Hümayunlar içinde Hereke Fabrikasının özel bir yeri vardır. Öncelikli olarak çağın özelliğine uygun bir teknik ve kaliteyle üretim yapan, Türkiye'nin ilk büyük dokuma tesisidir. Halı dâhil bütün dokumalarında aranan bir marka haline gelmesi ise, dikkat çekici başarıdır. Hiç şüphesiz elde edilen bu başarı, idari ve teknik kadroda görev alan ve liyakatleri ile temayüz etmiş personelin gayretleri ile mümkün olmuştur. Ancak Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun konumuz açısından en önemli tarafı, halıcılık sektörü için bir eğitim merkezi hâline gelmesi ve böylece çağının ilerisinde bir model oluşturmayı başarmasıdır. Tespit edildiği üzere, tahsile dayalı olarak kendi personeli ni yetiştirmesinin yanı sıra, öğrencilere, erişkinlere ve özel sektör personeline yönelik düzenlediği eğitim faaliyetleri ile istihdam imkânı yaratmış, canlılığını yitiren halı dokuma merkezlerini harekete geçirmiş ve kalite kontrolü sağlamıştır.

Hereke'de uygulanan bu modelin gerisinde, mesleki ve teknik öğretimi geliştirmeyi amaçlayan bir devlet politikası vardı. Öyle ki, Maarif ve Dâhiliye Nezaretleri ile Hereke Fabrika-i Hümayunu arasında sağlanan işbirliği neticesinde halıcılık mesleği ihya edilirken, aynı zamanda Türk halı sanatının yeniden gelişmesi sağlandı. Başka bir deyişle, devletin en zor yıllarında eğitime yapılan yatırımların sonucu alınmış oldu.

Kaynaklar

A- Arşiv

BOA-Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul:

BOA, İradeler-Dâhiliye (İ.DH), D.No:111, G.No: 5604, 24 Şevval 1261 (26 Ekim 1845).

BOA, Sadaret Mektûbî Kalemî Evrakı (A.MKT), D.No: 40, G.No: 51, 27 Rebiyülahir 1262 (24 Nisan 1846).

BOA, A.MKT, D.No: 42, G.No: 22, 20 Cemaziyülevvel 1262 (16 Mayıs 1846).

BOA, A.MKT, D.No: 47, G.No: 47, 7 Şaban 1262 (31 Temmuz 1846).

BOA, DH.MKT, D.No:1324, G.No: 34, 29 Şaban 1295 (28 Ağustos 1878).

BOA, Yıldız Perakende Evrakı, Hazine-i Hassa Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HH), D.No: 6, G.No: 55, 26 Ramazan 1297 (1 Eylül 1880).

BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), D.No: 7, G.No: 74, 4 Zilhicce 1298 (28 Ekim 1881).

BOA, Y.MTV, D.No: 15, G.No: 7, 21 Ramazan 1301 (15 Temmuz 1884).

BOA, Y.MTV, D.No: 15, G.No: 30, 19 Şevval 1301 (12 Ağustos 1884).

BOA, Y.MTV, D.No: 15, G.No: 69, 11 Zilhicce 1301 (2 Ekim 1884).

BOA, Y.MTV, D.No: 15, G.No: 92, 22 Zilhicce 1301 (13 Ekim 1884).

BOA, Y.PRK.HH, D.No: 14, G.No: 53, 28 Muharrem 1302 (17 Kasım 1884).

BOA, İ.DH, D.No:1001, G.No: 79104, 21 Zilhicce 1303 (20 Eylül 1886).

BOA, İ.DH, D.No:1204, G.No: 94254, 25 Rebiyülahir 1308 (8 Aralık 1890).

BOA, İrade Taltifat (İ.TAL), D.No: 13, G.No: 1310/B-008, 3 Recep 1310 (21 Ocak 1893).

BOA, DH.MKT, D.No: 2050, G.No: 106, 21 Recep 1310 (8 Şubat 1893).

BOA, Y.MTV, D.No: 79, G.No: 40, 6 Zilhicce 1310 (21 Haziran 1893).

BOA, İ.TAL, D.No: 36, G.No: 1311/R-119, 7 Rebiyülahir 1311 (18 Ekim 1893).

BOA, İ.TAL, D.No:46, G.No: 1311/N-017, 8 Ramazan 1311 (15 Mart 1894).

BOA, Maarif Nezareti Mektûbî Kalemî Evrakı (MF.MKT), D.No: 213, G.No: 63, 19 Muharrem 1312 (23 Temmuz 1894).

BOA, İ.TAL, D.No: 58, G.No: 1312/M-150, 22 Muharrem 1312 (26 Temmuz 1894).

BOA, Y.MTV, D.No:106, G.No: 100, 19 Rebiyülahir 1312 (20 Ekim 1894).

BOA, İ.TAL, D.No: 84, G.No: 1313/Ra-064, 24 Rebiyülevvel 1313 (14 Eylül 1895).

BOA, İ.TAL, D.No: 85, G.No: 1313/Ra-114, 24 Rebiyülevvel 1313 (14 Eylül 1895).

BOA, Şûra-yı Devlet-Tekâüd, D.No: 937, G.No: 87, 23 Cemaziyülevvel 1313 (11 Kasım 1895).

BOA, İ.TAL, D.No: 88, G.No: 1313/B-28, 7 Recep 1313 (24 Aralık 1895).

BOA, İ.TAL, D.No: 94, G.No: 1313/L-101, 22 Şevval 1313 (6 Nisan 1896).

BOA, Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M.), D.No: 11, G.No: 57, 23 Safer 1314 (3 Ağustos 1896).

BOA, MF.MKT, D.No: 399, G.No: 40, 19 Muharrem 1316 (9 Haziran 1898).

BOA, MF.MKT, D.No: 412, G.No: 5, 29 Rebiyülevvel 1316 (17 Ağustos 1898).

BOA, MF.MKT, D.No: 413, G.No: 34, 15 Rebiyülahir 1316 (2 Eylül 1898).

BOA, DH.MKT, D.No: 2104, G.No:118, 24 Rebiyülahir 1316 (11 Eylül 1898).

BOA, Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemî Evrakı (DH.MKT), D.No: 2107, G.No: 141, 3 Cemaziyülevvel 1316 (19 Eylül 1898).

- BOA, DH.MKT, D.No: 2122, G.No: 43, 7 Cemaziyelahir 1316 (23 Ekim 1898).
- BOA, İ.TAL, D.No: 157, G.No: 1316/B-057, 3 Recep 1316 (17 Kasım 1898).
- BOA, DH.MKT, D.No: 2150, G.No: 41, 5 Şaban 1316 (19 Aralık 1898).
- BOA, MF.MKT, D.No: 431, G.No: 5, 17 Şaban 1316 (31 Aralık 1898).
- BOA, DH.MKT, D.No: 2169, G.No: 80, 12 Şevval 1316 (23 Şubat 1899).
- BOA, DH.MKT, D.No: 2179, G.No: 9, 6 Zilkade 1316 (18 Mart 1899).
- BOA, DH.MKT, D.No: 2189, G.No: 23, 1 Zilhicce 1316 (12 Nisan 1899).
- BOA, DH.MKT, D.No: 2196, G.No: 115, 23 Zilhicce 1316 (4 Mayıs 1899).
- BOA, DH.MKT, D.No: 2217, G.No: 3, 20 Safer 1317 (30 Haziran 1899).
- BOA, MF.MKT, D.No: 465, G.No: 53, 2 Cemaziyülevvel 1317 (8 Eylül 1899).
- BOA, BEO, D.No:1431, G.No: 107293, 15 Ramazan 1317 (17 Ocak 1900).
- BOA, DH.MKT, D.No: 2297, G.No: 85, 16 Ramazan 1317 (18 Ocak 1900).
- BOA, Y.MTV, D.No: 198, G.No: 90, 20 Ramazan 1317 (22 Ocak 1900).
- BOA, Y.MTV, D.No: 199, G.No: 36, 11 Şevval 1317 (12 Şubat 1900).
- BOA, DH.MKT, D.No: 2309, G.No: 70, 22 Şevval 1317 (23 Şubat 1900).
- BOA, İradeler-Hususi Belgeler, D.No: 81, G.No: 1317/Za-48, 27 Zilkade 1317 (29 Mart 1900).
- BOA, BEO, D.No:1474, G.No: 110546, 22 Zilhicce 1317 (23 Nisan 1900).
- BOA, BEO, D.No:1489, G.No: 111618, 21 Muharrem 1318 (21 Mayıs 1900). BOA, DH.MKT, D.No: 2346, G.No: 121, 18 Muharrem 1318 (18 Mayıs 1900).
- BOA, DH.MKT, D.No: 2357, G.No: 81, 12 Safer 1318 (11 Haziran 1900).
- BOA, DH.MKT, D.No: 2364, G.No: 100, 26 Safer 1318 (25 Haziran 1900).
- BOA, MF.MKT, D.No: 522, G.No: 20, 30 Rebiyülevvel 1318 (28 Temmuz 1900).
- BOA, DH.TMIK.M., D.No: 92, G.No: 32, 24 Rebiyülahir 1318 (21 Ağustos 1900).
- BOA, MF.MKT, D.No: 539, G.No: 52, 15 Şaban 1318 (8 Aralık 1900).
- BOA, Hazine-i Hâssa Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri (HH.SAİD.d.), D.No: 5, G.No: 23.
- BOA, HH.SAİD.d., D.No: 4 G.No: 385; BOA, HH.SAİD.d., D.No: 5 G.No: 301.
- BOA, HH.SAİD.d., D.No: 5, G.No: 33.
- BOA, MF.MKT, D.No: 550, G.No:5, 16 Zilhicce 1318 (6 Nisan 1901).
- BOA, İ.TAL, D.No: 254, G.No: 1319/Ra-117, 10 Rebiyülevvel 1319 (27 Haziran 1901).
- BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), D.No: 1684, G.No: 126277, 17 Rebiyülevvel 1319 (4 Temmuz 1901).
- BOA, MF.MKT, D.No: 568, G.No: 47, 24 Rebiyülevvel 1319 (11 Temmuz 1901).
- BOA, İ.TAL, D.No: 258, G.No: 1319/Ca-090, 20 Cemaziyülevvel 1319 (4 Eylül 1901).
- BOA, MF.MKT, D.No: 578, G.No: 14, 28 Cemaziyülevvel 1319 (12 Eylül 1901).
- BOA, MF.MKT, D.No: 621, G.No: 26, 6 Muharrem 1320 (15 Nisan 1902).
- BOA, İ.TAL, D.No: 280, G.No: 1320/Ra-118, 8 Rebiyülevvel 1320 (15 Haziran 1902).
- BOA, MF.MKT, D.No: 668, G.No: 15, 10 Recep 1320 (13 Ekim 1902).
- BOA, MF.MKT, D.No: 681, G.No: 61, 29 Şevval 1320 (29 Ocak 1903).
- BOA, DH.MKT, D.No: 829, G.No: 24, 24 Zilhicce 1321 (12 Mart 1904).
- BOA, MF.MKT, D.No: 950, G.No: 14, 5 Recep 1324 (25 Ağustos 1906).

B- Kitap ve Makaleler

- Ahmed Lûtfî Efendi (1999), *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Cilt VIII, Eski Yazıdan Aktaran: Yücel Demirel, İstanbul: Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayını.
- Aslanapa, Oktay (1989), *Türk Sanatı*, 2.bs., İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Batur, Afife-Selçuk Batur (1981), "İstanbul'da 19.Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayunlar", *1.Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, 14-18 Eylül 1981*, İstanbul: İTÜ Yayını, s. 331-341.
- Deniz, Bekir (2002), "Orta Asya Türk Halı ve Düz Dokuma Yaygıları", *Türkler*, Cilt IV, Ed.:H.C.Güzel, K.Çiçek, S.Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayını, s. 198-207.
- Diyarbakirli, Nejat (1984), "Pazırık Halısı", *Türk Dünyası Araştırmaları (Türk Halıları Özel Sayısı)*, Sayı 32, İstanbul, s. 1-8.
- Diyarbakirli, Nejat (1984), "The Origin Of The Tradition or Carpet Weaving Among Turkic Peoples And The Problem or the Origin of the Carpet Found In Pazyryk in the Altai Region", *Türk Dünyası Araştırmaları (Türk Halıları Özel Sayısı)*, Sayı 32, İstanbul, s. 9-43.
- Diyarbakirli, Nejat (2002), "Anadolu-Selçuklu Dönemi Halı ve Düz Dokuma Yaygıları", *Türkler*, C.VII, Ed.:H.C.Güzel, K.Çiçek, S.Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayını, s. 923-932.
- Eldem, Vedat (1994), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: TTK Yayını.
- Erdmann, Kurt (Tarihsiz), *Der Türkische Teppich Des 15. Jahrhunderts / 15. Asır Türk Halısı*, (Almanca ve Türkçe Metin), Türkçesi: H. Taner, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını.
- Görgünay - Kırzioğlu, Neriman (2001), *Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Yanışlar (Motifler)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- Haack, Hermann (1975), *Doğu Halıları*, Çev.: Neriman Girişken, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayını.
- Küçükerman, Önder (1987), *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası*, İstanbul: Sümerbank Yayını.
- Mahmud Cevat (1338), *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Sönmez, Zeki (1984), "Batı Anadolu Türk Halıcılığının 19. Yüzyıldaki Durumu Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları (Türk Halıları Özel Sayısı)*, Sayı 32, İstanbul, s. 95-106.
- Şişman, Adnan (2004), *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Ankara: TTK Yayını.
- Tekçe, E.Fuat (1993), *Pazırık-Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- "Hereke Fabrikası" (1971), *Türk Ansiklopedisi*, C.XIX, Ankara: MEB Yayını, s. 179-181.
- Unat, Faik Reşit (1964), *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara: MEB Yayını.
- Yetkin, Şerare (1991), *Türk Halı Sanatı*, 2.bs., Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayını.